

ХИЛАНДАРСКИ  
ЗБОРНИК

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITÉ DE CHILANDAR

# RECUEIL DE CHILANDAR

14

DIRECTEUR MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

BELGRADE 2017

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ  
ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

# ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

14

УРЕДНИК МИРЈАНА ЖИВОЛИНОВИЋ

БЕОГРАД 2017

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР :

ЂОРЂЕ БУБАЛО, МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ, ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ,  
БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ, ВИКТОР  
САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ,  
АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, ДЕЈАН ЦЕЛЕБЦИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ :

ВИКТОР САВИЋ

COMITÉ DE RÉDACTION :

ЂОРЂЕ БУБАЛО, ДЕЈАН Д՜ЖЕЛЕВД՜ЖИЋ, АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, ЉУБОМИР  
МАКСИМОВИЋ, БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ,  
ВИКТОР САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЃ ТУРИЛОВ,  
МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

SÉCRETAIRE DE LA RÉDACTION :

VIKTOR SAVIĆ

АМБЛЕМ: РЕЉЕФ НА КАМЕНОЈ ПЛОЧИ  
ГЛАВНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА  
ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, XIV ВЕК





# ХИЛАНДАРСКА ИКОНА БОГОРОДИЦЕ ТРОЈЕРУЧИЦЕ

АНА РАДОВАНОВИЋ

**А п с т р а к т .** – Икона Богородице Тројеручице из манастира Хиландара вековима привлачи посебну пажњу бројних истраживача и поштовалаца чудотворних Богородичиних икона. Ипак, још увек постоји извесна неуједначеност између црквене традиције и научних тврдњи везаних, пре свега, за време настанка иконе. Стога рад представља покушај расветљавања оног сегмента научног интересовања који је усмерен на њено датовање, на порекло сликара и време доласка иконе на Свету Гору. Посебна пажња у тексту посвећује се и ширењу култа хиландарске Тројеручице у Србији и изван ње.

Чудотворна икона Богородице Тројеручице представља највећу светињу манастира Хиландара. Још од средњовековних времена њен култ био је раширен како у Србији, тако и међу осталим православним народима, посебно у Русији. Српски манастир на Светој Гори постао је тако нови центар култа, а Богородичина икона главна манастирска реликвија.

Изучавањем иконе Богородице Тројеручице и хиландарских старина бавиле су се генерације историчара уметности, историчара и археографа.<sup>1</sup> Из прегледа радова који се односе на икону сазнајемо да је време првих истраживања везано за 1847. годину и рад Димитрија Аврамовића, а затим су о икони писали и Нићифор Дучић и Сава Хиландарац<sup>2</sup>. Међутим, текстови аутора из XIX столећа представљају путописне белешке, у којима се не може уочити научни приступ. Домен истраживања углавном је сведен на опште податке о икони, њен опис, предање о настанку треће руке и приспећу иконе у Србију.

1 Целовит библиографски преглед литературе о манастиру Хиландару и његовим старинама сачинила је Бојана Мелцер, *Манастир Хиландар – Библиографија*, Београд 2003.

2 Д. Аврамовић, *Описание древностей србски у Светой (Атонској) Гори*, Београд 1847.

3 *Светиа Гора са стїране вере, художестїва и ѿвесїнице*, Београд 1848, 9–11; Н. Дучић, *Стїарине Хиландарске*, Гласник Српског ученог друштва 56, 1884, 18, 26–31; Сава Хиландарац, *Истїорија манастира Хиландара*, Београд 1997, 103, 104.

Ипак, вредност тих раних прилога је у томе што је захваљујући њима постепено откривано колико су сложена и мало позната збивања која су утицала на стварање и трајање култа Богородице Тројеручице.

Прве деценије XX века доносе значајне новине у методологији проучавања иконе и истраживачке помаке у познавању њене историје и уметничких вредности. Први целовитији текст о икони, који је поставио темеље за њено даље изучавање, објавио је 1935. године Лазар Мирковић.<sup>3</sup> Рад обилује разматрањима о сличностима и разликама између иконографских типова Богородице Одигитрије и Тројеручице, а пружа и драгоцене податке о Белој цркви у селу Карану у којој се први пут јавља тип Тројеручице са три сликане руке, који је, по мишљењу аутора, јединствен у византијској иконографији.

Међу значајне прилоге проучавању иконе Тројеручице спада студија Срђана Ђурића,<sup>4</sup> која, до последње деценије XX столећа, свакако представља најпотпунији приказ овог остварења. Аутор на основу првог писаног помена о храму Тројеручице у Скопљу одређује временско раздобље у коме је икона могла настати, али и време у коме је могла бити пренесена у Хиландар. Доста пажње посвећено је и питању порекла сликара иконе, за кога Ђурић сматра да је Србин, а не Грк, како се у науци до тада сматрало.

Икону Богородице Тројеручице проучавао је и Сретен Петковић, у оквиру монографије посвећене хиландарским иконама.<sup>5</sup> Целовитом стилском анализом аутор одређује сликарске узор иконе у византијском свету и расветљава разлоге за неусклађеност у њеном датовану.

Прва деценија овог столећа забележила је значајне резултате на пољу проучавања иконе. Истраживачки помак начињен је текстом Бојана Миљковића о чудотворним иконама манастира Хиландара.<sup>6</sup> У њему се, између осталог, помиње и најстарији писани извор о постојању култа Богородице Тројеручице у Хиландару, који, по мишљењу аутора, разрешава питање времена приспећа иконе у Хиландар, њеног порекла, као и самог изгледа. У обилу новина које овај текст доноси, најзначајнија је она која говори о томе да икона која се данас поштује као Тројеручица припада каснијем периоду у односу на онај који је познат из ранијих историјских извора.

Велики допринос бољем познавању култа Богородице Тројеручице остварен је и драгоценим истраживањима Мирјане Татић-Ђурић. Кроз њен рад може се пратити развој култа у православним земљама, а освртом на бројне примере сачуваних споменика, стиче се целовит увид у значај који је култ Тројеручице имао у многим земљама, посебно у Србији. У тексту о икони Тројеручице њено изучавање добија нову слојевитост, а истраживачки критеријуми подигнути су на највиши ниво.<sup>7</sup>

3 Л. Мирковић, *Хиландарске сликарине*, Стари-нар III, сер. књ. X–XI, Београд 1936, 83–94.

4 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, Казивања, о Светој Гори, Београд 1995, 100–113.

5 С. Петковић, *Иконе манастира Хиланда-*

*ра*, Београд 1997, 27.

6 Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, Зограф 31, 2006/7, 219–228.

7 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култ у православној светињи*, Студије о Богородици, Београд 2007, 565–592.



Из прегледа до сада објављених радова о икони Богородице Тројеручице, може се закључити да је она одавно предмет научног интересовања. Изучавање иконе Тројеручице садржи, међутим, и елементе усменог популарног веровања у чијем сећању се тешко раздваја предање од историјских чињеница. Управо је то био подстицај за покушај бољег расветљавања оног дела проблематике који се односи на датовање иконе, њеног аутора и ширење култа иконе.

Икона Богородице Тројеручице налази се на истакнутом месту у наосу католичког храма, поред игуманског престола, на источној страни југозападног стуба.<sup>8</sup> Припада врсти литијских икона, великих димензија и сачувана је у оригиналном формату.<sup>9</sup> Спада међу најбоље очуване иконе које се по стилским особинама могу приписати средини XIV столећа.<sup>10</sup>

Због своје литијске намене осликана је са обе стране – на лицу иконе је насликана допојасна Богородица с Христом на десној руци, иконографског типа „Одигитрије“ (Путеводитељице), како је назначено и натписом на грчком језику.<sup>11</sup> Прекривена је скупоценим оковом из 1862. године, на коме се истиче кована рука од сребра, причвршћена испод Богородичине десне руке. На наличју иконе насликана је допојасна фигура Светог Николе, такође сигнирана грчки, рад истог уметника. При дну иконе налазе се трагови трокраке дршке за ношење.<sup>12</sup>

У различитим изворима Тројеручица се помиње као чудотворна икона коју је насликао апостол Лука, док је трећа рука знак Богородичиног благослова – она ју је положила на икону као знак признања да јој се тај њен лик допада.<sup>13</sup>

8 Архимандрит Дучић, *Сћарине Хиландарске*, 18, то овако описује: „На десној страни до пјевнице је уз мраморски стуб игумански сто, у којему стоји ‘чудотворна’ икона Богородичина (Троручица). У истом столу пред њим стоји игумански штап (палица), украшен бисером и драгијем камењем, којег је даровао цар грчки Алексије Комнин Светом Сави, за знак власти да је Хиландар ‘Ставропигија’, и да је независан. Пред иконом су Троручицом дванаест сребрних кандила које и дан и ноћ горе.“ Уп. и В. Г. Барский, *Второе посещение святой Афонской горы Василия Григоровича – Барского им самим описанное*, Москва 2004, 239–241; Б. Црвенковић, *Албум фототрафија ‘Хиландар српска царска лавра у Светијој Гори Њејовом Величанству краљу Србије Петру I за сјомен њејове високе јосеје 25. марта 1910. године’*, Шеста казивања о Светој Гори, Београд 2010, 166.

9 Димензије иконе су 90 × 110 цм; С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459. године*, Београд 1960, 14.

10 С. Радојчић, *Умјетнички сјоменици манастира Хиландара*, Зборник радова Византолошког института 3, Београд 1955, 174; А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Констан-*

*тина Костенецкого и Василия Софьянина*, Москва 2011, 246.

11 Иконе које су обострано сликане ношене су у процесјама још у XII и XIII веку. Неке од њих су, услед већих димензија и тежине, биле само постављене на иконостасне преграде. Овакве иконе биле су нарочито поштоване и могле су бити сматране и чудотворним. Због тога су привлачиле велику пажњу ктитора и верника, па су постављане на најсвечанијим местима, углавном на самој прегради или на ступцима поред. С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (XVI–XIX вијек)*, Београд 1998, 11–16.

12 С. Радојчић, *Умјетнички сјоменици манастира Хиландара*, 174.

13 А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софьянина*, 248. Најстарије представе Богородице, за које се верује да су дело апостола Луке, постале су узор икона, најближи прототипу, који ће се вековима сликати на православном Истоку. Уп. М. Татић-Ђурић, *Чудотворне иконе Пресвете Богородице на Светијој Гори Ајонској*, Четврта казивања о Светој Гори, Београд 2005, 51; Н. Maguire, *The Icons of Their Bodies: Saints and their images in Byzantium*, Princeton 1996, 8.

По једној добро познатој причи из XIX столећа то је икона пред којом је Светом Јовану Дамаскину, у VIII веку, зацелила шака одсечена због одбране икона, у време иконоборачке кризе у Византијском царству.<sup>14</sup> Наиме, у његовом житију се приповеда како је угледног монаха замрзео цар Лав Исавријски, па му је начинио сплетку код дамаског калифа, а овај му је за казну одсекао руку.<sup>15</sup> Међутим, након усрдне молитве пред Богородичином иконом, одсечена рука била му је враћена.<sup>16</sup> У знак захвалности, Дамаскин је дао да се рука искована у сребру причврсти на икону. Убрус којим је била обавијена његова одсечена рука, Свети Јован Дамаскин је носио на глави, као сећање на чудо Пресвете Богородице. Такође, поводом чудесног исцељења своје десне руке, он је Богородици саставио песму „О Тебе радујетсја, Благодатнаја, всјакаја твар“, која је касније придодата Литургији Светог Василија.<sup>17</sup> Након овога, Дамаскин одлази у Лавру Светог Саве Освећеног са намером да се замонаши, а са собом носи и икону Богородице. Не постоје, међутим, извори који објашњавају како је икона од Светог апостола Луке прispела у Дамаск, до Јована Дамаскина.<sup>18</sup>

Икону Богородице Тројеручице Свети Сава Српски је, према традицији, донео из Јерусалима у Србију и поклонио брату, краљу Стефану Првовенчаном.<sup>19</sup> Тај владар ју је носио као заштитницу у биткама, да би је потом његов син, краљ Владислав, однео у Скопље.<sup>20</sup> Икона је по завету Светог Саве чувана у краљевском дому Немањића и предавана је од оца сину, до последњег Немањића.<sup>21</sup> Након изумирања династије, икона се чудесно појавила пред Хиландаром.<sup>22</sup> Међу многобројним причама о чудима иконе, чувена је једна, настала у XVIII столећу, по којој је после неслагања око избора игумана, Тројеручица објавила да ће управљати манастиром. Од тада се бира само намесник, проигуман, док се игуманом сматра сама чудотворна икона Богородице Тројеручице.<sup>23</sup>

14 Реч је о опису „Чуда хиландарске иконе Богородице Тројеручице“ из 1804. године у рукописној збирци Народне библиотеке, који се налази у Зборнику Рс 74, Јб. Штављанин-Ђорђевић, *Чудеса Пресвете Богородице Ајајија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице*, Археографски прилози 6–7, Београд 1984/5, 278.

15 Аутор најстаријег свеобухватног Живота Светог Јована Дамаскина био је сиријски монах Михајло. Његов састав, писан на арапском после 1085. године, новим појединостима проширио је крајем XI и почетком XII века јерусалимски патријарх Јован VIII, в. М. Марковић, *Две белешке о живојису у Великој Лаври св. Саве Освећеној*, Зограф 25, Београд 1996, 62.

16 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 100; Ст. Станојевић, *Белешке о неким старим иконама*, Београд 1931, 16; Н. Maguire, *The Icons of Their Bodies*, 92; П. Влаховић, *Етилошко благо манастира Хиландара*, Осам векова Хиландара, Историја, духовност, књижевност, уметност и архитектура, Зборник научног скупа САНУ, књ. 27, Београд 2000, 307–315.

17 Песма „О Тебе радујетсја“ је током XIV века била укључена у знатно старију литургију апостола Јакова, потом и у литургију Василија Великог где је заменила песму Достојно јест, Ј. Николић-Новаковић, „О Тебе радујетсја“ у зидном сликарству касној средњег века у Македонији, Ниш и Византија II, Ниш 2003, 343; Ј. Поповић, *Житија Свјетих за децембар*, Београд 1977, 121.

18 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 101; А. А. Турилов, *От Кирила Философа до Константина Костенецкого и Василия Софийнина*, 247.

19 Јб. Штављанин-Ђорђевић, *Чудеса Пресвете Богородице Ајајија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице*, 280.

20 Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 225.

21 Н. Дучић, *Старине хиландарске*, 29.

22 Јб. Штављанин-Ђорђевић, *Чудеса Пресвете Богородице Ајајија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице*, 280.

23 *Исто*, 280; Н. Дучић, *Старине хиландарске*, 29. В. Г. Барский, *Второе посещение*

Када је реч о датовану иконе, међу писаним изворима о икони Богородице Тројеручице, од којих су најстарији из средине XVI века, тешко је раздвојити предања и легенде од историјских чињеница. Традиција упућује на то да је икона најкасније настала у VIII веку, у време Светог Јована Дамаскина, али је историчари уметности датују у средину XIV столећа.<sup>24</sup> У историјским изворима први помен култа Тројеручице јавља се у повељи коју је 1300. године краљ Милутин издао манастиру Светог Ђорђа Горга у Скопљу<sup>25</sup>, где се у опису граница манастирских поседа у граду и његовој околини, наводе и имања тамошње цркве посвећене Тројеручици.<sup>26</sup> Реч је о катедралном храму Свете Богородице у Скопљу, који се наводи међу задужбинама краља Милутина. Краљев животописац помиње је одмах иза старих епископских седишта у Призрену и Липљану – Богородице Љевишке и Грачанице: „И у држави свога отачаства многе божанствене манастире од самог основа подиже и обнављаше стара рукоположења родитеља и прародитеља својих. И сазда цркву звану епископија призренска и такође цркву која је епископија грачаничка и цркву звану Тројеручица у славном граду Скопљу...“<sup>27</sup>

Прво поуздано раздобље у коме је краљ Милутин могао да обнови старо епископско седиште јесте између 1282, када су Срби освојили Скопље,<sup>28</sup> и 1299.<sup>29</sup> Те године на српском двору у Скопљу боравио је цариградски дипломата и

*святой Афонской горы Василия Григоровича – Барского им самим описанное*, 241, то овако описује: „Игумен тамо нижае стоить, во второмъ Оронъ, понеже на мѣсть его естъ издревле поставленна предъреченная Богородица Триручица; седмичный же и канонархи не взимають отъ него благословенія, ниже цѣлуютъ его в руку, но от Триручицы.“

24 С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459. године*, 14.

25 Међу царским лаврама и ставропигијским манастирима у средњовековној српској држави био је и манастир Светог Ђорђа Горга, кога је, након Маричке битке и смрти цара Уроша, нови господар Скопља Вук Бранковић 1376/7. даровао у метох манастиру Хиландару (Р. М. Грујић, *Власџелинство Светиој Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. I, Скопље 1925, 45–74). Подаци о манастиру Светог Ђорђа Горга скопског из византијског периода сачувани су у две повеље из каснијих времена, које су сачињене на основу старијих повеља византијских царева, као и српских и бугарских владара од XI–XIII века. Једна повеља је бугарског цара Константина Тиха, унука Немањиног по кћери, из 1265. године, а друга краља Милутина из 1300. године, на основу којих знамо да је манастир подигао византијски цар Роман III Аргирос, почетком XI века. Још у то време сматран је за један од најбогатијих и најугледнијих манастира скопске епархије (Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1935, 52,

57, 58; С. Радојчић, *Старине црквеној музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 9–10); В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких њовела и њисама Србије, Босне и Дубровника, књ. I 1186–1321*, Београд 2011, 53, 223, 253–258, 315–329.

26 Р. Грујић, *Три хиландарске њовеле*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936, 7, 8, 11; Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 222.

27 Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, 104; Писани извори сведоче да је краљ Милутин, поред скопске епископске цркве и цркве Светог Ђорђа Горга на Серави, подигао и цркве Светог Константина и Светог Јована Крститеља, као и друге храмове у Скопљу и околини, који се нису очували (С. Радојчић, *Старине црквеној музеја у Скопљу*, 13; Г. Бабић, *Класицизам доба Палеолога у српској уметности*, Историја српског народа I, Београд 1981, 482).

28 Већ од 1204. године, и писма у коме новопостављени бугарски епископи, а међу њима и скопски Марин, траже од папе Иноћентија III да их призна за пуноправне епископе и пошаље им палијум, помиње се Богородичина црква, као средиште Скопске епархије, Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 222; Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, 31, 32, 34.

29 Скопље је убрзо после ослобођења 1282/3. године постало престоница српске краљевине,

државник Теодор Метохит. То је била његова последња царска изасланичка мисија, а њен исход била је удаја византијске принцезе Симониде за српског краља. У пролеће 1299. настаје његово познато „Посланичко слово“, у коме помиње да је четвртог дана по доласку у Скопље, на неки празник, присуствовао богослужењу у Богородичиној цркви, коју описује као „најлепшу у граду“. <sup>30</sup> Према изглед старе епископске цркве у Скопљу није познат, <sup>31</sup> место на коме се уздизала највероватније се налазило у Доњем граду, на потезу између доње Сераве и природног узвишења на којем је и данас Скопско Кале. <sup>32</sup>

Катедрална црква у Скопљу назива се Тројеручицом највероватније по многопоштованој Богородичиној икони јединственог иконографског типа која је ту чувана као палладијум српске земље, који је пратио освајања краља Милутина. <sup>33</sup> Стога би сигуран *terminus ante quem* настанка иконе био крај XIII столећа, пошто се од тада скопски саборни храм у изворима назива Тројеручицом. <sup>34</sup>

Богородичина црква у Скопљу се други пут помиње 1347. године, у повељи коју је цар Душан издао поводом свог царског крунисања. <sup>35</sup> Том приликом је црква Тројеручице, до тада седиште епископије, уздигнута у ранг првостолне митрополије. <sup>36</sup> Пошто се икона Тројеручице стилски везује за доба владавине цара Душана, вероватно је за ову прилику управо он дао да се изради нова

касније царевине, остајући под српском државом и црквеном влашћу пуних 110 година. Тада су у овом граду биле концентрисане све највише државне и црквене власти, па је и углед престонишког епископа све више растао – до првенства међу свим епископима Српске цркве (Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, 1, 30).

<sup>30</sup> Исто, 102; С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, 11; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 48–49; Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 222.

<sup>31</sup> Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, 34, 39, 56, наводи да једино што је од старе цркве остало сачувано јесу фрагменти орнаментисаних камених плоча са иконостаса из XI–XII века, нађених у каснијим презиђивањима врата и прозора старог Куршумли хана; С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, 14, 15.

<sup>32</sup> Ови подаци наводе се у повељи краља Милутина Светом Ђорђу Горгу, в. Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 222; Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, 103, 104.

<sup>33</sup> М. Тагић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култи у православном свету*, Студије о Богородици, 583. Не постоје подаци о томе како је икона доспела у Скопље, али пошто се 1300. године већ налазила у скопској епископској цркви, могуће је да је краљ Милутин донео икону Тројеручице у Скопље већ око 1282.

године, према обичају да се светиње пренесе у новоосвојене крајеве, в. С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, 11, 12.

<sup>34</sup> Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 223.

<sup>35</sup> С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 104.

<sup>36</sup> „...И по милости Божијем, како подвигохъ санъ краљевъскы на царство, и архіепископнию на патриаршество, и епископнию на митрополитства; такожде и подвигоско всеъстноюю Скопнию, чьстнаго и славнаго града Скопниа Тројеручицоу на прьвостолноюю митрополию...“, в. Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана, даџа у Скопљу 1347. јодине*, Гласник српског ученог друштва XXVII, Београд 1870, 289; С. Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд 1912, 677. Почетком 1346. године, након проглашења патријаршије, све дотадашње епископије Српске цркве биле су уздигнуте у ранг митрополије. Тада је скопски епископ назван првостолним митрополитом, уп. Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, 1, 100. Кроз црквену хијерархију може се уочити значај који је Скопље имало у српској држави у XIV веку. У општој потврдној повељи краља Милутина за Хиландар и пирг Хрусију из 1303. године, скопски епископ се међу српским епископима налазио на десетом месту, да би већ средином века скопски митрополит заузимао место иза патријарха, в. Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 222.

икона која понавља образ старе. У време цара Уроша икона се више није налазила у Скопљу.<sup>37</sup> О томе сведочи и патријарх Пајсије, који је 1642. године писао „Житије цара Уроша“,<sup>38</sup> у коме наводи да је скопска црква разорена и да се још само распознаје место на којем се налазила.<sup>39</sup> Икона је могла бити пренесена из Скопља у Хиландар у више прилика, али је најизвесније да се то збило 1347–1348, током боравка цара Душана на Светој Гори за време велике епидемије куге. Можда ју је Душан бежећи пред кугом понео са собом из Скопља, надајући се заштити под чудотворним ликом Богородичиним.<sup>40</sup> Најстарији писани извор у коме се говори о постојању култа Богородице Тројеручице у српском манастиру на Светој Гори је хиландарска „Повест“, настала у Москви 1558–1559. године.<sup>41</sup> У то време су се на руском двору затекли хиландарски монаси ради тражења помоћи за манастир, па је по њиховом казивању непознати московски списатељ сачинио „Повест“ о чудотворним иконама Хиландара.<sup>42</sup> Ово предање настанак иконе описане као Одигитрија, на којој се чудесно појавила насликана трећа рука, такође везује за Скопље, али за нешто каснији период, за другу половину XIV века.<sup>43</sup> Преношење светиње у Хиландар, за које се посредно из приче може закључити да се десило током осме, или почетком девете деценије XIV века, објашњено је као чудесан чин саме иконе.<sup>44</sup> Једини који наводи тачну годину доласка иконе Богородице у Хиландар, јесте свештеник Панов, који је рекао: „Сава, српски архиепископ, у посети Палестини с благословом је добио икону Тројеручице, у Лаври Светог Саве Освећеног, пренео је у Србију, одакле је чудесно 1661. године сама стигла пред Хиландар на Атосу.“<sup>45</sup> Временом, порекло иконе је померано у дубљу прошлост, а култови и легенде везани за

37 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 110, 111.

38 Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, Београд 1993, 92, то овако описује: „Такође у Скопљу, наспрам граду, подиже цркву преславну у име живоначелне Тројице из основа, пошто раније мања беше сазирана, још од Милутина. И названа би митрополија првостројанска још при великом цару Стефану. После је млади цар (Урош) прошири и украси иконама часним. И ту је била чудотворна икона Тројеручица, која је и до данас у Хиландарској цркви, а после је агаренским насиљем била разорена коначно и до данас је знано место“; уп. Р. М. Грујић, *Скојска митрополија*, 2.

39 Аутор овог житија скопску цркву назива храмом „живоначелне Тројице“ највероватније због оштећености неког предлошка на коме су се могла прочитати само прва четири слова у називу цркве, те је погрешну посвету могао преузети и патријарх Пајсије, в. Б. Милковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 223; Р. М. Грујић, *Скојска митрополија*, 198; С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, 17, 18.

40 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 111.

41 А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софьянина*, 246–248.

42 С. Петковић, *Хиландар и Русија у XVI и XVII веку*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 147–149. Ово манастирско посланство из 1558. године, на челу са архимандритом Прохором, било је треће по реду које је дошло у руску престоницу, почевши од 1550. године; уп. Р. Самарцић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, Историја српског народа, књ. 3, том 2, Београд 2000, 69; А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софьянина*, 237–241, 246–248; Б. Милковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 219.

43 *Истѡ*, 221.

44 *Истѡ*, 224. О чудесном преносу иконе Тројеручице из Скопља у Хиландар на сличан начин пише и духовник Хиландара и ктитор пирга Свете Тројице на Спасовој води, јеромонах Никанор, у свом заветном свитку, 1685. године, в. А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софьянина*, 247; С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 104.

45 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култ у православном свету*, Студије о Богородици, 587.

друге иконе, приписивани су овој. По мишљењу Бојана Миљковића, најстарија данас сачувана реплика у Хиландару потиче с почетка XVIII столећа. Стара икона Богородице Тројеручице више не постоји, а замењена је иконом која се данас поштује као Тројеручица. Могуће је да су првобитну икону, због њене дотрајалости и оштећености услед вишевековне литургијске употребе, хиландарски монаси заменили иконом која се данас поштује као Тројеручица.<sup>46</sup> То се могло догодити током друге четвртине XVIII века, између прве и друге посете монаха и путописца Василија Григоровича Барског Светој Гори, који је 1744. године први писао да трећа рука на икони Тројеручице није сликана, већ да је искована од сребра и причвршћена на мафорион Богородице, као што је на данашњој икони.<sup>47</sup> Развој култа иконе је тиме, изгледа, био подстакнут, па су јој већ педесет година касније нове легенде приписивале далеко већу старину и потпуно другачије порекло. Важно је истаћи да није била у питању копија Тројеручице, већ неколико векова стара литијска икона Богородице са Христом и Светим Николом на полеђини, која се, као што је поменуто, по стилским одликама може датовати у средину XIV столећа.<sup>48</sup>

Када је реч о иконографији и стилу саме иконе, неопходно је уклопити је у шири контекст и сагледати је из перспективе епохе у којој је настала. Година 1300, у којој је краљ Милутин обновио катедралну цркву у Скопљу, била је не само размеђе два столећа, већ је означила и све веће зближавање Византије и Србије. Поставши зет византијског цара 1299. године и, уједно, члан најуже царске породице, краљ Милутин настоји да у својој држави, између осталог, следи и уметничке токове византијског царства тога доба, па се ренесанса из времена династије Палеолога, која управо започиње око 1300. године, свесрдно прихвата у оновременој Србији. Монументални стил XIII века сменила су другачија сликарска схватања, која су тежила угледању на античке обрасце, приповедању и прихватању нових тема. Ове новине нашле су одјека и у хиландарском иконопису, мање на иконама насталим управо око 1300. године, а више на онима које су неку деценију млађе.<sup>49</sup>

Попут иконе Богородице Тројеручице, више Богородичиних икона у Грчкој, почевши од раног XIV столећа, показује тадашња схватања византијске уметности, по којима Богородица нема ону непомућену лепоту, као што је то раније било уобичајено. Она добија реалистичке црте, наглашенији нос и меланхоличан израз. По племенитости сликарске обраде, Тројеручица свакако показује руку врсног иконописца епохе Палеолога, а њена уметничка

46 Б. Миљковић, *Повесћ о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 225; Г. Бабић, *Класицизам доба Палеолога у српској уметности*, Историја српског народа I, Београд 1981, 482.

47 Приликом прве посете Хиландару, Василије Барски је, описујући хиландарску чудотворицу, забележио да је иконописац насликао две руке, а трећа се касније појавила. Када је други пут посетио манастир 1744. године, вероватно поколебав казивањима Хиландараца, наводи да Богородица на икони има две сликане руке, док је трећа, сребрна,

причвршћена на мафорион Богородице, настала највероватније чудом које се збило у прошлости, в. В. Г. Барский, *Второе посещение святой Афонской горы Василия Григоровича – Барского им самим описанное*, 239, 240; С. Петковић, *О култи святогорских чудотворных икона у Русији*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 137; А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софийнина*, 247.

48 Б. Миљковић, *Повесћ о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 226.

49 С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, 25.

вредност може се мерити са најлепшим охридским иконама истог периода.<sup>50</sup> Икона Богородице Тројеручице није Богородица са три руке, него је тип Богородице Одигитрије-Наставнице, као што то каже и њена сигнатура.<sup>51</sup> Тип Одигитрије-Путеводитељице представља једну од три иконе које предање приписује руци Светог јеванђелисте Луке, а које је он насликао после силаска Светог Духа на апостоле.<sup>52</sup> На тој величанственој икони Богородица и Христос били су представљени фронтално, окренути управно према посматрачу. Да би се објаснила улога Мајке Божије, она је приказана са заступничким гестом десне руке, управљене према Њеном Сину, отеловљеном Логосу, који указује народима на пут Спасења.<sup>53</sup>

На хиландарској икони Богородица држи Дете Спаситеља на десној руци, а не на левој, како је то обичај на типу Богородице Одигитрије.<sup>54</sup> Релативно је мали број фресака и икона у Србији које представљају славни иконографски тип Богородичине представе са дететом на десној руци. Тај тип се најраније јавља на Хиландарској Богородици из XIII века, као и на Чајничкој икони Богородице Перивлепте.<sup>55</sup> Међу иконама Богородице Одигитрије са дететом на десној руци ван граница српске земље, надалеко су чувене оне које су познате као Византијска, Јерусалимска, Арабијска, Цариградска и Египатска.<sup>56</sup>

Када се икона ослободи скупочених окова указује се колористички уравнотежен лик Богородице Одигитрије, у коме доминира однегован и одмерен цртеж, чврста форма и складне пропорције.<sup>57</sup> Карактеристике оваквог сликарства указују на узор из ране фазе сликарства епохе Палеолога. Ипак, озбиљност и усредсређеност у изразу лица Богородице, наглашене масли-настозелене сенке лица и неуједначени набори на химатиону малог Христа нису у складу са класицистичким предлошцима са почетка XIV столећа. То је навело истраживаче да икону Тројеручице датују у средину XIV века, што свакако није сагласно са предањем да икона потиче из прве половине VIII века. Неусклађеност између црквене традиције и научних тврдњи може се објаснити на два начина: икона је могла бити копирана у време цара Душана по старијем предлошку или је пресликана средином XIV столећа.<sup>58</sup>

50 С. Радојчић сматра да икона Тројеручице по општој концепцији подсећа на охридску икону Богородице Перивлепте, с почетка XIV века, али у обрнутом цртежу, С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459. године*, 14.

51 Л. Мирковић, *Хиландарске старине*, 83.

52 Л. Успенски, *Теологија иконе*, Манастир Хиландар 2000, 30.

53 М. Татић-Ђурић, *Икона Одигитрије и њен култ у XVI веку*, Студије о Богородици, 535.

54 Л. Мирковић, *Хиландарске старине*, 83.

55 Међу најстарије примере приказивања Богородице са дететом на десној руци спадају и фреско-иконе из храма Богородице Елеусе у Вељуси код Струмице, у лунети манастира Мораче, у капели Св. Ђорђа у Сопоћанима

и Богородици Љевишкој у Призрену, где је фреско-икона насликана над улазним вратима. Вреди поменути и лесновску Мајку Божију, насликану на јужном ступцу у наосу, Богородицу Скоропослушницу из Доње Каменице, као и примере из манастира Зрзе и Српског псалтира из Минхена, в. М. Татић-Ђурић, *Из наше средњовековне мариологије: Икона Богородице Евергетиде*, Зборник за ликовне уметности 6, 1970, 18, 19.

56 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светејој Саве и њен култ у православном свету*, Студије о Богородици, 580.

57 С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, 27.

58 *Исто*, 27.

Озбиљна у изразу, Богородица левом руком прима благослов од Христа. На глави има грчку капу испод мафориона, а по рубу мафориона иду паралелне линије-набори. Мафорион је пурпурне боје, а украшен је окер нашивом на ивици, дуж лица и врата. Окером су такође изведени орнаменти – један налик на звезду, на Богородичиној капуљачи, и други, већи, на Богородичиној левој надлактици, који се састоји од два реда паралелних линија, налик везу, са којих висе дуже и краће ресе, које се завршавају флоралним мотивима. Испод мафориона се види и део левог рукава, са црвено-белим нашивом.

Мали Христос је левом руком ослоњен на лево бедро. Десном руком благосиља. Приказан је одевен у светлозелени хитон са флоралним орнаментима и крстовима као декорацијом, и химатион златне боје, пребачен преко левог рамена. Христова одежа такође садржи клавус и појас, који су црвене боје. За шрафирање одежде Христа употребљено је злато. Одежда је богато драпирана, са врло сложеним слагањем набора на хаљини. Христова глава је мало забачена уназад, а он сам има физиономију одрасле особе. Његова коса је кестењаста, са равним власима на челу, а увојцима на осталим деловима главе. Пропорције Христове фигуре су издужене, али са уским раменима и јачим бедрима и доњим делом тела, чиме фигура добија у монументалности и поред невеликих размера.<sup>59</sup>

Пластичност је остварена, пре свега, дубоким тамносмеђим сенкама, уз давање тамно зелене дуж ивице овала лица. Хармоније маслинастозелене, подсликаног окера и ружичастог на лицима, као и искусно спроведен цртеж, говоре да је мајстор био талентовани уметник.

Позадина иконе је расветљена, окер, скоро жуте боје, док су нимбови вероватно били тамнији, али су доста оштећени, па се само назиру. Нимбови, као и сама икона, оивичени су окер-црвеном бојом. У нимб малог Христа уписан је крст. На позадини је, у горњем левом углу, одмах изнад ореола Богомладенца видљив део натписа изведен црвеном бојом: МНР ΘΥ (Мати Божија) и ΙС ΧС (Исус Христос). Такође, видљива су и слова ДИ.. Н, која свакако представљају остатак епитета Одигитрија.

Икона је веома оштећена траговима ексера којима је на њу прикиван оков. По рубовима иконе дрво је оштећено, па је смештена у новији рам. Почевши од Богородичиног чела, па између њених очију ка левом оку, икона је загребана оштрим предметом, тако да је видљиво оштећење у облику линије.<sup>60</sup>

Најстарији сачуван пример иконографског типа Богородице Тројеручице са насликаном трећом руком налази се на зиданом иконостасу у Белој цркви, у селу Карану код Ужица, настао жељом једне монахиње, пре 1337. године.<sup>61</sup> Каранска Тројеручица рађена је у фреско-техници, као стојећа, висине 2,20м.<sup>62</sup> Поред све сличности ове две Богородице, Хиландарске и Каранске, оне имају и једну велику разлику, а то је што Каранска Тројеручица нема во-

59 Л. Мирковић, *Хиландарске стварине*, 83.

60 *Истио*, 83.

61 На северном рубу нише на прегради, јужно од пролаза у олтар, насликана је непозната монахиња у проскинези пред живописаном иконом Богородице Тројеручице са Христом,

Г. Бабић, *О живописаном украсу олтараских иреирада*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 11, Нови Сад 1975, 33.

62 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светиої Саве и њен кулї у љравославном светиу*, Студије о Богородици, 588.



тивну руку, шаку „Дамаскинове одсечене деснице“, већ своје две леве руке, због чега су то два различита иконографска типа сликања Богородице. Трећа рука приказана је веома натуралистички, целом дужином њене подлактице, као да Богородица заиста има три руке.<sup>63</sup>

Карактеристично је да се та представа Тројеручице приказује у месту врло удаљеном од Хиландара.<sup>64</sup> Њено присуство у Рашкој свакако значи репродукцију палладијума српске земље и сведочи о снази култа Тројеручице у Србији.<sup>65</sup>

Зорка Симић сматра да сликар није имао хиландарску икону као узор при сликању Каранске Богородице Тројеручице.<sup>66</sup> Могуће је да је карански аутор сликао ту представу Богородице само према слушању или читању о Савиној и Скопској Богородици Тројеручици. Такође, вероватније је да оне иконе Тројеручице на којима су све три руке сликане, припадају предању које овој икони даје печат благослова саме Богородице, њену нерукотворену трећу руку што се појавила када је апостол Лука показао Мајци Божијој њену портретну икону.<sup>67</sup>

Једна копија Богородице Тројеручице доспела је као поклон и манастиру Базјашу у Румунији.<sup>68</sup> Изведена је у формату нешто мањем од оригиналног, а стилске одлике иконе, као и година прилагања, указују на то да је копија сликана у другој половини XVIII столећа.<sup>69</sup> Ипак, култ њене чудотворности у овом манастиру има другачије порекло, које је засновано на догађају који се збио пред Богородичиним одром, када су Јеврејину Јефонији одсечене обе руке којима је посегнуо да преврне одар. Његове руке чудесно су исцељене, након што је примио Христову веру.<sup>70</sup> Копија те иконе налази се у свим црквама у околини (нпр. Радимна, Кусић), а иконографски слична икона налази се и у Вршцу, са металном вотивном руком, такође из XVIII века.<sup>71</sup>

Култ иконе Богородице Тројеручице временом се ширио и даље, и она је у XVII веку слављена у Русији<sup>72</sup>. У XVIII веку њен култ био је раширен и

63 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 107.

64 С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, 19.

65 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светиої Саве и њен култ у православној светињи*, Студије о Богородици, 588.

66 З. Симић, *Иконостас Беле Цркве у селу Карану и Каранска Богородица Тројеручица*, Старице, сер. 3, књига 7, Београд 1932, 28, 33.

67 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светиої Саве и њен култ у православној светињи*, Студије о Богородици, 574.

68 В. Матић и М. Јовановић, *Манастир Базјаш (О икони Богородице Тројеручице и њеној копији у манастиру Базјашу)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 5, Нови Сад 1969, 305.

69 У опширном наппису наводи се да је „от усердија“ приложена 9. маја 1779. године, а иста година поновљена је на окуву који прекрива део сликане површине, М. Јовановић, *Српски манастири у Банају*, Нови Сад 2000, 80, 81; В. Матић и М. Јовановић, *Манастир Базјаш* 305.

70 М. Јовановић, *Српски манастири у Банају*, 81.

71 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светиої Саве и њен култ у православној светињи*, Студије о Богородици, 590.

72 Руси су за икону Тројеручице први пут чули највероватније још 1560, када је игуман руског светогорског манастира Светог Пантелејмона, Јоаким, на захтев московског митрополита Макарија, описао атонске манастире, где поред осталих знаменитости Хиландара, помиње и икону Богородице Тројеручице, називајући је главном мана-

у многим српским манастирима.<sup>73</sup> Култ иконе се са Атоса ширио у Србију највероватније путем графике.<sup>74</sup> Бројни су бакрорези на којима се приказује Тројеручица са ктиторима Хиландара, Светим Савом и Светим Симеоном Немањом, међу које спадају бакрорез Томе Месмера<sup>75</sup> из 1755. године и московски рад непознатог аутора из 1757. године.<sup>76</sup> Један такав бакрорез налази се у Хиландару и приказује Тројеручицу са Стефаном Немањом и анђелима који носе круну и жезло са мачем. Око њих представљена је светородна лоза Немањића, а при дну литија хиландарских монаха.<sup>77</sup>

На основу сачуваних споменика, може се закључити да је култ Богородице Тројеручице био широко распрострањен. Уочава се на тлу Бугарске,<sup>78</sup> Грчке,<sup>79</sup> Јерусалима, Украјине, Немачке, али положај треће руке нигде није једнообразан.<sup>80</sup>

Представу Светог Николе са полеђине иконе одликују слична уметничка својства. Рука која је насликала лик мирликијског чудотворца припадала је живописцу средине XIV века. Поштују се устаљена иконографска правила; штавише, на икони је, у извесној мери, присутан архаизам.<sup>81</sup>

Допојасни лик Светог Николе је готово монохроман, цртачки вешто стилизован. Окренут је фронтално према посматрачу. Приказан је у архијерејском орнату и са затвореним јеванђељем, које држи у левој руци, док је десна рука

стирском светињом, А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецког и Василија Софијанина*, 247. Руске царевице XVII столећа посебно су занимале велике светогорске светиње, међу којима и чудотворне иконе које се нису могле померати, па су желели да неке од њих виде макар на копијама. Прву копију иконе Тројеручице је у Русију пренео архимандрит светогорског манастира Кастамонита Теофан Србин, 20. јула 1661. године, доневши је прво у Москву, а потом у Новојерусалимски Васкресенски манастир, 16. октобра 1662. године. У наредна два столећа, по узору на ту прву копију, настаће већи број икона: икона из историјског музеја у Москви, почетак XVIII века, икона из Казанског сабора града Кирилова, сада у музеју Кирило-белозерског манастира, XVIII век, представа иконе Тројеручице на ободу иконе Акатиста Богородице из Палеа, крај XVIII века, на једној графици из почетка XIX века итд. С. Петковић, *О култи светоиорских чудотворних икона у Русији*, 132–142; Исти, *Хиландар и Русија у XVI и XVII веку*, 159.

73 С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, 19; С. Радојчић, *Стирине црквеног музеја у Скопљу*, 12, 13.

74 М. Тагић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култ у православној свейу*, Студије о Богородици, 590.

75 Д. Давидов, *Манастир Хиландар на*

*бакрорезима XVIII века*, Хиландарски зборник 2, Београд 1971; сл. 1; Исти, *Хиландарска графика*, Београд 1990, 41, 45, 58, 145, 148 и сл. 28, 32, 33, 50.

76 М. Тагић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култ у православној свейу*, Студије о Богородици, 590.

77 *Исто*, 590, 591.

78 Икона Тројеручице се у Бугарској чува у Тројанском манастиру од времена његовог оснивања, 1600. године. На гравираним бакрорезу који је 1819. године радио Леонтије Рус, Тројеручица је приказана са вотивном руком на десној страни изнад ведуте Тројанског манастира, са литијом у којој је икона ношена, в. *исто*, 588.

79 На Криту, у манастиру Одигитрије, чува се икона Богородице са Христом на левој руци, у положају „Перивлепте“ и има две десне руке. Могла би бити с почетка XIV столећа, в. *исто*, 588.

80 У ризници Сплитске катедрале чува се тзв. Госпа од Жнања, икона из друге половине XIII века, типа Богородице Владимирске, с насликаном трећом руком, в. *исто*, 587, 588. Лесновска Богородица из 1626. године приказује Одигитрију са дететом на десној руци, са трећом десном руком Богородице, која почиње од лакта њене десне руке, в. *исто*, 588.

81 С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, 27.

у гесту благосиљања. Обучен је у пурпурни фелон са омофором, који је украшен крстовима са криптограмима, датим у грчким скраћеницама – ФХФП (у преводу „Светлост Христа просвећује све“).<sup>82</sup> Инкарнат је сликан мрком бојом и окером, са сивим сенкама дуж овала лица и руменилом на јагодицама и уснама. Приметни су дубоки усеци на челу светитеља. Свети Никола има снажну, изражајну главу старца, проћелав је, са незнатно проседим, коврцавим власима косе и браде. Цртеж је изведен мрком бојом, позадина је златна, а слова натписа су црвене боје. Свети Никола има грчку сигнатуру: АГ(ΙΟС) ΝΙΚΟΛΑΟΣ.<sup>83</sup> Цела страна иконе са ликом Светог Николе је добро очувана и није оштећена ексерима.<sup>84</sup>

Иако се у највећем броју извора наводи да је исти иконописац радио и лице и наличје иконе и да је у питању непознати византијски мајстор, у тексту Срђана Ђурића о Хиландарској Тројеручици наилазимо и на другачији став о пореклу сликара. У тексту се наводи да су грчки језик, као један од *linguae sacrae christianae*, српски сликари често користили у свом раду, нарочито ако су сликали за цркве на југу државе. Тако су и ликови Богородице с Христом и Светог Николе на икони, како је већ поменуто, сигнирани грчки. И док је натпис поред Богородице написан правилно, аутор је приметио да се у натпису имена светог Николе уместо грчке јоте (Ι) поткрало старословенско /i/ са две надредне тачке. Сматрајући да би било невероватно очекивати да овакву грешку начини грчки сликар, аутор уверава да је натпис изведен руком српског сликара, који је насликао икону.<sup>85</sup>

Иако се не могу наћи апсолутне аналогije, Свети Никола се типолошки везује за фреско-икону истог свеца у Бањи Прибојској, као и за икону из Барија на којој су, поред мирликијског светитеља, приказани Стефан Дечански и цар Душан.<sup>86</sup>

Ликови који се приказују на полеђини двостраних икона веома често могу бити лични светитељи заштитници ктитора или патрони цркава. Када је реч о оригиналној икони Тројеручице, из Лавре Светог Саве Освећеног, то је разумљиво јер је најстарија црква у њој посвећена Светом Николи (486. године).<sup>87</sup>

Као што доликује великој светињи, икону данас прекривају сребрни и златни окови и дарови, те се виде само лица и руке Богородице и малог Христа.<sup>88</sup> Оков је добила само предња страна иконе. На њему су различите теме: попрсја светитеља и старозаветних пророка са свицима у рукама (на ободу), а бројни су и искуцани флорални орнаменти са лозицом, гроздовима и лишћем. На доњем рубу је приказано упокојење Светог Јована Дамаскина. Испод Богородичине десне сликане руке, на окуву се налази искована трећа рука од сребра. Оков је украшен бројним драгим камењем, којег највише има на Богородичином ореолу и огртачу.<sup>89</sup> Када је 1859. године руски државни

82 С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459. године*, 15.

83 Л. Мирковић, *Хиландарске сликарине*, 86.

84 *Исџо*, 86.

85 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 109.

86 *Исџо*, 109.

87 *Исџо*, 108.

88 С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, 27.

89 Сава Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, 103, 104, описује да је оков

саветник Севастјанов посетио Свету Гору, узео је димензије иконе и у Русији поручио златни оков, који је 1862. године постављен на икону.<sup>90</sup>

Ковани делови се често додају иконама.<sup>91</sup> Као вотивни дарови појављују се на најпоштованијим сликама светих. Њима посебно жели да се истакне молба за посредовање светитеља коме се дар заветује. Међу вотивне дарове спадају и коване шаке, најчешће израђене у сребру, каква је и садашња трећа рука Богородице Тројеручице.<sup>92</sup>

По приспећу иконе Богородице Тројеручице на Свету Гору, Хиландар је постао ново извориште култа иконе.<sup>93</sup> У самом манастиру су се кроз векове око ње умножавале легенде, па се од почетка XIX века њен настанак није више везивао за Скопље, већ за Палестину и апостола Луку, који је, по предању, насликао икону још за Богородичиног живота.<sup>94</sup> По завршеном сликарском послу, Свети Лука је показао Богородици свој рад. У знак благослова и признања да јој се тај њен лик допада, она је положила своју руку на икону. Од тада је постојање треће руке на икони Тројеручице објашњавано као отисак руке саме Богородице.<sup>95</sup> Предање даље говори да је, Свети Сава Освећени, који је умро у VI веку, предсказао на самрти ученицима и калуђерима да ће у његову палестинску лавру доћи један царски син са његовим именом, и да ће при његовом поклоњењу патерица – игумански штап, пасти на земљу.<sup>96</sup> Завештао је да се том Сави дају обе манастирске светиње – чудотворна икона Богородице Млекопитатељнице, и патерица – игумански штап Светог Саве Јерусалимског, симбол заједничког подвижништва. Његовом завештању Јован Дамаскин, такође монах славне палестинске лавре, додао је своје – царског сина који ће доћи треба даривати и иконом Богородице Тројеручице. Пет векова касније, пророчанство Светог Саве Јерусалимског се обистинило. У Лавру је дошао српски монах Сава. Док се поклањао светитељском гробу, игумански штап је пао. Исто чудо се поновило и следећег дана. Тиме су решене све сумње монаха да је Сава Српски онај кога су чекали.

Доневши је из Лавре Светог Саве Освећеног, Свети Сава је икони доделио делотворну улогу Брзе Помоћнице у Србији, поклонивши је брату Стефану Првовенчаном.<sup>97</sup>

Светосавска Тројеручица, као палацијум српске земље, имала је и јасно наглашену улогу Егиде Православља, управо у значењу које јој је оставио Свети

украшен аметистима, тиркизима, опалима и безбројним кристалним зрнцима. Такође наводи да око главе и круне Богородичине има 50 комада драгог камења, на левој руци 20, а Христа красе 22 комада драгог камења.

90 П. И. Севастјанов је у циљу снимања хиландарских рукописа и аката боравио на Светој Гори у више наврата: 1851, 1857/58. и 1859/60. године у организацији Руске императорске академије, Д. Медаковић, В. Ђурић, Д. Богдановић, *Хиландар*, Београд 1978, 199; Сава Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, 104.

91 К. Вајцман, *Иконе*, Београд 1983, 86.

92 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 109.

93 Б. Миљковић, *Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, 225.

94 *Исто*, 225.

95 А. А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софийнина*, 248.

96 Ст. Станојевић, *Белешке о неким старим иконама*, 16, 17; Н. Дучић, *Старине хиландарске*, 28.

97 М. Татић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култ у православној светињи*, Студије о Богородици, 567, 568.

Јован Дамаскин.<sup>98</sup> „Са Дамаскиновом Тројеручицом Свети Сава је донео у немирну и јересима начету Србију читаву теологију највећег мислиоца VIII века, у једноставном симболу, који обезбеђује двоструко Спасење: присуство оваплоћеног Бога и брзу помоћ Богомајке, Путеводитељице и Наставнице.“<sup>99</sup>

Када су се браћа Савина, краљ Стефан и велики кнез Вукан, завадила око власти, тада Свети Сава крене на позив брата, краља Стефана, из Свете Горе у Србију, да измири завађену браћу, поневши са собом мошти Светог Симеона и икону Богородице Тројеручице. Свете мошти положио је у ћивот у манастиру Студеници, а икону даровао краљу Стефану, са заветом да је чува у краљевском дому и да је у време рата носи пред војском, ради победе.<sup>100</sup>

Икона је ношена кроз све борбе, где је, по легенди, помагала Немањинима да побеђују много надмоћније непријатеље. Када је у једној бици за време краља Владислава пробијена зрном, из ње је чудесно потекла крв.<sup>101</sup> Због те кривице, краљ Владислав је оставио у граду Скопљу да штити град и према предању: „многа се тога тамо догодило... сваку болест је лечила и исцеливала.“<sup>102</sup>

Једно предање тврди, да је икона у Хиландар прешла својим „мановением“ (тј. на свој захтев, односно својом вољом) и да је стигла сама на магарици.<sup>103</sup> У капели при Хиландару било је, по предању, исписано на зиду: „Пре многих векова налазила се икона у манастиру Студеници, у старој Србији. Кад је тамо настао пожар, подигла се сама на леђима магарца. Животиња се упутила на југ и кад је стигла, на месту је угинула.“<sup>104</sup> Димитрије Аврамовић помиње да су Хиландарци на оном светом месту, где им се ова чудотворна икона из Србије појавила, у XVII или XVIII веку подигли четвороугаони олтар, који је потом живописан, а у прочељу на зиду горе насликали подобну икону, по узору на чудотворну Тројеручицу из цркве.<sup>105</sup> О томе сазнајемо из описа „Чуда Тројеручице“ из 1804. године.<sup>106</sup> Након пет година, на истом месту подигнут је проскинитар, у коме су на фрескама приказани догађаји описани у „Житију Јована Дамаскина“, са легендом о даривању иконе Светом Сави и њеном чудесном преласку на Свету Гору.<sup>107</sup>

98 *Истио*, 568.

99 *Истио*, 582.

100 Н. Дучић, *Стирине хиландарске*, 29.

101 Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Чудеса Пресвете Богородице Агајија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице*, 280; А. А. Турилов, *От Кирила Философа до Константина Костенецког и Василија Софијанина*, 248.

102 М. Таћић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култи у православној светињи*, Студије о Богородици, 568.

103 Архимандрит Леонид, *Словенско-српска књижевница на Светиој Гори Ајонској*, Гласник Српског ученог друштва XLIV, Београд 1877, 269.

104 М. Таћић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култи у православној светињи*, Студије о Богородици, 583.

105 Д. Аврамовић, *Светија Гора са стираних вере, художествена и илустрације*, 11; Б. Црвенковић, *Албум фототографија 'Хиландар српска царска лавра у Светиој Гори Њејовом Величанственом краљу Србије Петру I за сјамен њејове високе њосејте 25. марта 1910. године'*, Шеста казивања о Светиој Гори, 162.

106 Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Чудеса Пресвете Богородице Агајија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице*, 280.

107 С. Ђурић, *Хиландарска Богородица Тројеручица*, 105. У Софији се данас чува бојена гавира иконе Тројеручице са изгледом тог њеног проскинитара, коју је оставио анонимни мајстор из XIX века, в. М. Таћић-Ђурић, *Тројеручица Светиој Саве и њен култи у православној светињи*, Студије о Богородици, 587.

The paper deals with the history of the greatest holy item of Chilandar, the icon of the Three-Handed Theotokos, in particular the time frame of its creation and arrival in Mt. Athos, the origins of the painter and the spread of the cult of this miracle-working icon in Serbia and beyond.

Much has been written about the icon of the Virgin Tricherousa. And yet, the analysis of written sources, presented in the introductory part of the paper, shows that there is a certain divergence between ecclesiastic tradition and scientific claims, which makes it very difficult in studying the subject to distinguish historical fact from myth and legend.

The article further cites sources in studying the history of the icon of the Panagia Tricherousa (Παναγία Τριχερούσα), the most important being king Milutin's charter of 1300 to the monastery of St. George in Skoplje. Among the property of the monastery, the document includes the estate of the episcopal Church of the Virgin Tricherousa, which may have been the keeping place of the eponymous icon, starting from the late 13<sup>th</sup> century at the latest. The sources further point to the year 1347, when tsar Dušan issued the charter of his coronation, which raised the episcopal Church of the Three-handed Theotokos to the rank of a protothronos metropolitanate in that same year. Keeping in mind that the Virgin Tricherousa icon is stylistically linked to tsar Dušan's rule, the paper presents the hypothesis that he may have commissioned a new icon in the old one's image. The icon could have been taken from Skoplje to Chilandar during tsar Dušan's 1347–1348 stay at Mt. Athos.

Relying on the latest scientific research, the paper highlights the viewpoint that the icon of the Panagia Tricherousa, kept today at Chilandar, was painted in the early 18<sup>th</sup> century to replace an earlier one – no longer in existence, when it had deteriorated after centuries of liturgical use. The switch may have occurred in the second quarter of the 18<sup>th</sup> century, i.e. between the first and second visit of monk and travel writer Vassily Grigorovich Barsky to Mt. Athos. In 1744, Barsky was the first to note that the third hand in the Virgin Tricherousa icon was not painted, but forged in silver and attached to the Mother of God's maphorion, as seen on the icon today.

Placing the Three-handed Theotokos icon in the context of the 19<sup>th</sup>-century epoch, when it originated, the paper focuses its attention on the iconography and the style of the icon, including the representation of St. Nicholas on the back. The detailed description of the icon underscores its iconographic particularities – the Three-handed Theotokos of Chilandar is not the Mother of God with three hands, but a Mother of God Hodegetria type, holding however the Christ child on her right arm, not the left, as customary for the Hodegetria type.

Finally, the closing portion of the paper points out the importance that the Virgin Tricherousa icon has held for the Serbian people and traces the path of the spread of its cult across Serbia and other Orthodox countries, especially Russia.



ИКОНА БОГОРОДИЦЕ ТРОЈЕРУЧИЦЕ, МАНАСТИР ХИЛАНДАР, СРЕДИНА XIV ВЕКА  
(ФОТО: ЗАДУЖБИНА СВЕТОГ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА)



ИКОНА БОГОРОДИЦЕ ТРОЈЕРУЧИЦЕ СА ОКОВОМ





БОГОРОДИЦА ТРОЈЕРУЧИЦА,  
БЕЛА ЦРКВА КАРАНСКА,  
ПРВА ПОЛОВИНА XIV ВЕКА



СВЕТИ НИКОЛА, ПОЛЕЋИНА  
ИКОНЕ БОГОРОДИЦЕ ТРОЈЕРУЧИЦЕ,  
СРЕДИНА XIV ВЕКА



## САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

<i>Архимандрит Тихон</i>	Настанак завршног дела Савиног Житија Светог Симеона у светлости хиландарског рукописа број 387 .....	7
<i>Archimandrite Tihon</i>	On the final part of the Life of St Symeon by St Sava in the light of the Chilandar manuscript no. 387 .....	18
<i>Виктор Савић</i>	Помињу ли се „игумански манастири“ у Хиландарском типикју? .....	19
<i>Viktor Savić</i>	Does the <i>Typikon</i> of Chilandar mention ‘Hegumenic monasteries’? .....	27
<i>Владимир Вукашиновић</i>	Рукописни служабници Библиотеке манастира Хиландара као извори за реконструкцију развоја српског богослужења од XIII до XIX века .....	29
<i>Vladimir Vukašinić</i>	Manuscript Service books of the Chilandar monastery Library as sources for reconstruction of development of Serbian worship XIII to XIX century .....	38
<i>Мирјана Живојиновић</i>	Грчки акти у преводу на стари српски језик .....	39
<i>Mirjana Živojinović</i>	Les actes grecs traduits en ancienne serbe .....	45
<i>Srdjan Šarkić</i>	A “Thing” – the concept and division in Serbian mediaeval law .....	47
<i>Срђан Шаркић</i>	Појам и подела „ствари“ у средњовековном праву .....	53
<i>Cyril Pavlikianov</i>	The Slavic acts of the Athonite monastery of Kastamonitou and the documentary heritage of the grand čelnik Radič .....	55
<i>Кирил Павликјанов</i>	Средњовековни словенски Архив светогорског манастира Кастамонита и документа великог челника Радича .....	122
<i>Дејан Целебдић</i>	Две поствизантијске исправе о хиландарској келији Светих Арханђела у Кареји .....	123
<i>Dejan Dželebdžić</i>	Two post-Byzantine documents from Chilandar monastery on the cell of the Holy Archangels at Karyes .....	133
<i>Ognjen Krešić</i>	Adapting to shifting imperial realities: Mount Athos (Chilandar monastery) in the political and economic context of the eighteenth-century Ottoman Empire .....	135
<i>Оињен Крешић</i>	Прилагођавање променљивим условима Царства: Света Гора (манастир Хиландар) у политичком и економском контексту Османског царства у XVIII веку .....	145

<i>Бранислав Тодић</i> <i>Branislav Todić</i>	Време изградње католикона и ексонартекса манастира Хиландара.. 147 The date of construction of the katholikon and exonarthex of the Chilandar monastery ..... 171
<i>Ана Радовановић</i> <i>Ana Radovanović</i>	Хиландарска икона Богородице Тројеручице..... 173 The Chilandar icon of the Three-Handed Theotokos..... 188
<i>Phokion Kotzageorgis,</i> <i>Monk Kosmas</i> <i>Simonopetritis</i> <i>Фокион Коцаџеорџис,</i> <i>Монах Козма</i> <i>Симоноџеџирџиџис</i>	The History of the katholikon of the Athonite monastery of Simonopetra until the XIX century based on written sources ..... 189  Историја католикона атонског манастира Симонопетре до XIX века према писаним изворима ..... 216
<i>Zoran Rakić</i> <i>Зоран Ракић</i>	The eighteenth century wall paintings in the Chilandar monastery – iconographic and stylistic characteristics ..... 217 Зидно сликарство XVIII века у манастиру Хиландару – иконографске и стилске карактеристике ..... 230
<i>Ђорђе Бубало</i> <i>Đorđe Bubalo</i>	Драгутин Анастасијевић на Светој Гори 1906/1907. и 1912. године ..... 233 Dragutin Anastasijević on Mount Athos in 1906/7 and 1912 ..... 306

ИЗДАЈЕ:  
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ISSN 0584-9853

НАСЛОВНА СТРАНА: арх. НИКОЛА ДУДИЋ  
ЛЕКТУРА: МЛАДЕНКА САВИЧИЋ  
ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ  
ШТАМПА: COLORGRAFХ, БЕОГРАД  
ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО 2018. ГОД.  
ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА